

Горбик В.О., Денисенко Г.Г.

**Висвітлення подій
Другої світової війни у
“Зводі пам’яток історії та культури
України”**

Важливою частиною духовних надбань людства є пам’ятки історії та культури, які становлять значний і своєрідний пласт історико-культурної спадщини, є символами національної гідності, своєрідним літописом життя народів, свідченням їх самобутнього розвитку. Охорона і дослідження пам’яток в Україні має давні традиції, які сягають часів Київської Русі. Від благодійництва і меценатства окремих діячів до створення низки наукових товариств, які розпочали свою діяльність при вищих навчальних закладах в першій пол. XIX ст., формування наукових підходів у пам’яткоохоронній справі, розробки проектів законодавчих актів з охорони пам’яток старовини і, нарешті, формування державної політики по охороні історико-культурної спадщини в XX ст. Протягом тривалого часу справа збереження та дослідження історико-культурної спадщини залежала від політичної кон’юнктури, наслідком чого стали величезні втрати культурного генофонду українського народу, нігілізм у ставленні до історико-культурного надбання.

Початок XXI ст. позначений продовженням основних напрямів пам’яткоохоронної діяльності, започаткованих у попередні десятиліття. 90-ті роки XX ст., які ввійшли в історію України як час виникнення і розбудови незалежної Української держави, характеризуються новими процесами у справі дослідження і збереження історико-культурної спадщини. Вільний від ідеологічних нашарувань і суб’єктивних уподобань погляд на історичні процеси і постаті, які протягом

тривалого часу біли заборонені або штучно замовчувалися, можливість ввести до наукового обігу великий масив нових документів, дозволив намалювати об'єктивну картину історичного процесу, дати зважену і неупереджену оцінку діяльності видатних діячів, і на основі цього зробило можливим перегляд ставлення до багатьох об'єктів історико-культурного надбання.

Останнім часом, більше ніж будь-коли, держава декларує свої благородні наміри стосовно збереження пам'яток історії та культури — це Закон України “Про охорону культурної спадщини”, Укази Президента України про Звід пам'яток, малі історичні міста, увічнення пам'яті жертв війни, встановлення Дня пам'яток, відтворення видатних пам'яток тощо.

Становлення України як незалежної держави накладає на неї відповідальність за долю самотутніх історичних реліквій різних часів і народів, які знаходяться на її території і є невід'ємною частиною світової культурної скарбниці. Пам'ятки історії та культури охороняються державою, а за міжнародними хартіями, до яких приєдналася Україна, — усім людством.

Серед низки заходів з охорони історико-культурної спадщини України важлива роль відведена підготовці і виданню багатотомного енциклопедичного видання — “Зводу пам'яток історії та культури України”, до якого увійдуть всі нерухомі пам'ятки — археології, історії, архітектури і містобудування, монументального мистецтва. Роботу по підготовці багато профільної праці по значенню і масштабності можна порівняти хіба що з “Історією міст і сіл Української РСР”, яка стала справжньою енциклопедією історії України.

“Звід пам'яток історії та культури України” готується за участі Національної академії наук України, Міністерства культури і мистецтв України, Міністерства освіти і науки України, Державного комітету з будівництва та архітектури України, Державного комітету з архівів України. В його підготовці поруч з ученими беруть участь широкі кола

громадськості — викладачі, музейні, бібліотечні, архівні працівники, краєзнавці-аматори. Лише у підготовці двох книг тому Зводу “Київ” задіяно 506 авторів.

У ході підготовки “Зводу” здійснюються широкомасштабні обстеження і дослідження пам’яток, які дозволяють значно розширити наше уявлення про історико-культурну спадщину. “Звід” включатиме перевірені на основі широкого кола джерел дані про кожний об’єкт, що забезпечить науковий рівень і високий ступінь інформативності видання. Підготовча робота до створення “Зводу” в Україні розпочалася ще в 1972 р., коли була проведена загальна паспортизація пам’яток історії та культури. Після прийняття відповідного рішення уряду в 1982 р. була створена Головна редакційна колегія, а дещо згодом — обласні і міські (Київ, Севастополь) редколегії. В 1992 р. спеціальною постановою уряду України при видавництві “Українська енциклопедія” ім. М. Бажана було створено спеціалізовану Головну редакцію¹. В грудні 2000 р. була підписана постанова Кабінету Міністрів України “Про забезпечення підготовки і випуску енциклопедичного видання “Звід пам’яток історії та культури України”, яким передбачено до 2010 р. завершити цю масштабну державну програму в галузі культури².

Робота починалась як складова частина всесоюзного Зводу пам’яток, а в нових умовах проголошення і розбудови незалежної Української держави виникла нагальна потреба у зміні концептуальних засад видання. Інститути гуманітарного профілю НАН України археології, історії України, мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського, українознавства (м. Львів), інші установи — ДержНДІТІАМ та Інститут “Укрпроектреставрація”, їх підрозділи, зокрема, відділ історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України НАНУ провели роботу по виробленню сучасної концепції “Зводу”, розробили методологічні, методичні, низку теоретичних питань, відповідний категоріально-понятійний апарат.

Серед чотирьох видів пам'яток пріоритетне місце у Зводі посідають пам'ятки історії як за кількістю, так і за значенням. Окрім розподілу за типологічною ознакою (будинки, поховання, пам'ятні місця тощо), пам'ятки історії за змістом зосередженої в них інформації діляться на групи. Найбільш чисельну групу становлять пам'ятки воєнної історії (йдеться про пам'ятки Великої Вітчизняної війни), до яких відносяться:

- оборонні та військово-інженерні споруди;
- зразки зброї та воєнної техніки;
- пам'ятні місця бойових дій регулярних військових частин, ополченців, партизанів, підпільників, пов'язані з дислокацією військових частин, розміщенням штабів, командних пунктів;
- місця розташування концтаборів, гетто, таборів смерті, місця масових страт військових і цивільного населення під час воєнних дій;
- меморіальні будинки, пов'язані з життям і діяльністю видатних військових діячів, функціонуванням військових установ і відомств;
- військові кладовища, братські та одиничні поховання воїнів-захисників Вітчизни;
- місця масових поховань іноземних воїнів³.

Останнім часом почалася полеміка навколо термінів “воєнна” і “військова” історія⁴. Доречним є застосування двох термінів, оскільки військова історія досліджує історію війська. Воєнна історія займається вивченням історії воєн у контексті загальної історії відповідно до її періодизації. На нашу думку, термін “воєнна історія” — більш широке поняття, оскільки воно стосується всього спектру проблем — і історії воєн, і історії війська. Саме війни і воєнні конфлікти, а не військо, є головним, пріоритетним об'єктом вивчення воєнної та воєнно-історичної науки⁵. Значну частину історичних джерел воєнно-

історичної науки становлять пам’ятки матеріальної культури — пам’ятки воєнної історії.

Важливим питанням у підготовці Зводу є принципи і критерії відбору, оцінки пам’яток історії загалом і, зокрема, пам’яток воєнної історії. При їх дослідженні необхідно виходити з принципу історичної достовірності і загальнолюдських цінностей. Важливе значення для добору всіх видів нерухомих пам’яток має критерій їх наукової цінності, який акцентує увагу на автентичності історико-культурних об’єктів. У числі основних критеріїв добору пам’яток до цього унікального видання є їх значення для розкриття вирішальних етапів історичного, соціально-економічного та культурного розвитку України, процесі її становлення як незалежної держави. Українські землі протягом століть входили до складу іноземних держав і ставали ареною жорстоких воєнних баталій. Українці брали участь у багатьох воєнних подіях — від локальних війн і збройних конфліктів до глобальних світових війн.

Особливе місце в історії як за масштабами задіяних збройних сил та зусиль військово-промислового комплексу, визначальними битвами, так і за тими наслідками, що визначили маршрут світової історії в другій половині ХХ ст. займає Друга світова і її складова — Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу. Війна двічі прокотилася своїм смертоносним валом українськими землями, залишивши після себе руїни і згарища, оборонні споруди і місця воєнних баталій, воєнну техніку і поховання воїнів і мирних громадян.

Після визволення території від нацистських загарбників серед інших заходів, пов’язаних з відбудовою народного господарства, піднімались питання про благоустрій могил, увічнення пам’яті воїнів, які загинули в боях за визволення і незалежність Батьківщини. Протягом перших повоєнних років розпочалося виявлення і постановка на облік військових цвинтарів, братських та поодиноких поховань, було розроблено 50 типових проектів пам’ятників і надгробків⁶.

Понад 28 тис. могил, 45 тис. пам'ятників та обелісків увічнюють події Великої Вітчизняної війни⁷. Головним чином, увічнювались події, присвячені переможній ході Червоної армії, радянському партизанському руху, партійно-комсомольському підпіллю. Але війна — це завжди трагедія, це перемоги і поразки, це наступи і відступи, це мужність і героїзм народу, який здолав всі перешкоди на своєму шляху до Перемоги і зіграв вирішальну роль у розгромі нацистської Німеччини. Довгий час об'єктивному висвітленню історії війни заважала залежність радянської історичної науки від політичної кон'юнктури, яка часто змінювалась. За останні десять років завдяки залученню нових архівних матеріалів історики відкрили для пострадянського суспільства фактично іншу Другу світову війну.

Певної корекції потребують концептуальні підходи щодо дослідження пам'яток цього періоду, які у багатьох випадках є чи не єдиним свідком воєнної доби, джерелом пізнання для сучасного покоління. Лише за умови зваженого і об'єктивного підходу до висвітлення всіх подій і відображення їх у пам'ятках матеріальної культури, чесного зображення всього спектру проблем воєнної доби можна показати не тільки велич духу, звитягу народу-переможця, а й неймовірно складні соціально-політичні процеси і колізії, що визначили його шлях на майбутнє.

При дослідженні подій Другої світової війни необхідно враховувати особливості різних регіонів України. Період Другої світової війни мав певну специфіку для України порівняно з іншими республіками і регіонами колишнього СРСР, що зумовлювалося її географічним розташуванням, великим промисловим потенціалом, військовим комплексом, розміщенням на її території, близькістю західного кордону. Для українського народу, який не мав власної держави і його землі напередодні Другої світової війни входили до складу чотирьох держав, війна стала справжньою трагедією. Для України війна розпочалася у вересні 1939 р., коли війська Червоної армії

перетнули радянсько-польський кордон і увійшли на територію Західної України. Західноукраїнські землі стали головним театром геополітичного і збройного протистояння великих держав Європи, їх населення стало першими жертвами світової катастрофи.

Хоча возз’єднання Західної України з Українською РСР в державних рамках Радянського Союзу відбувалося в умовах протистояння двох тоталітарних систем і насильницькими методами, події вересня 1939 р. мали велике значення у формуванні соборності України, на шляху возз’єднання етнічних українських земель в єдиній державі. Політичним, соціально-економічним та культурним перетворенням, що відбувалися протягом 1939–1941 рр. на західноукраїнських землях, були притаманні протиріччя, позитивні і негативні сторони. Ліквідація старої системи управління супроводжувалася арештами службовців колишнього держапарату, інтелігенції. За сфабрикованими звинуваченнями в регіоні проводилися масові арешти. Найбільш жорстоким злочиним сталінізму в західній Україні на початку війни стала сумнозвісна “чистка” в’язниць. Більшість ув’язнених звинувачувалися в участі у збройних бандах, проведенні диверсій, тероризмі, порушенні державного кордону. Списки громадян, розстріляних на початку війни, стали доступними широкому загалу лише через 50 років після її закінчення. Їх публікація на сторінках журналу “З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВС–КДБ” — це своєрідний мартиролог пам’яті наших співвітчизників, які стали першими жертвами війни⁸.

При увічненні подій Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу необхідно більше уваги приділити подіям 1941–1942 рр. — найбільш трагічному періоду війни, який не знайшов об’єктивного висвітлення в історичній літературі. Слід активізувати роботу по виявленню пам’яток і пам’ятних місць боїв з’єднань та частин Червоної армії, що знаходилися у ворожому оточенні і продовжували чинити опір, поховань воїнів, які опинилися у фашистському полоні. Саме завдяки

мужності воїнів 1941–1942 рр., більшість з яких не дожила до переможних залпів 1945 р., створювалися передумови Перемоги. Відомо, що на всіх фронтах сотні тисяч воїнів Червоної армії потрапили до полону через стратегічні і тактичні прорахунки вищого військового командування. За півроку війни до німецького полону потрапила значна частина кадрової армії та тисячі призовників. В Україні вбито і замучено близько 4 млн. цивільного населення, 1,4 млн. військовополонених⁹.

Майже у кожному місті існували концтабори, де утримувалися радянські військовополонені і мирні громадяни. Найбільш сумної слави зажили Дарницький, Сирецький (м. Київ), Богунський (м. Житомир), “Цитадель” (м. Львів), Володимир-Волинський (Волинська обл.), “Уманська яма” (Черкаська обл.), Рава-Руський (Львівська обл.). Радянських воїнів, які потрапили до полону, в умовах тоталітарного режиму прирівнювали до зрадників Батьківщини.

Пошукова робота по впорядкуванню поховань полеглих у роки війни, увічненню їх пам’яті розгорнулася у республіці протягом 50-х років, але вона не стосувалась воїнів, які воювали в оточенні і потрапили до полону. Лише у 70–90-ті роки на місцях масових втрат і поховань мирних громадян і військовополонених, розташування концтаборів почали встановлювати пам’ятні знаки і споруджувати монументи.

Серйозного і неупередженого аналізу вимагає український націоналістичний рух — історія створення і діяльність Української повстанської армії, збройних формувань ОУН. Війна відкрила новий етап у діяльності всіх організацій самостійницького спрямування. Особливу активність виявила Організація українських націоналістів, яка в 1940 р. розкололася на два крила — ОУН (м) і ОУН (б), ініціаторів розгортання діяльності націоналістичного підпілля в Україні. На глибоке, об’єктивне дослідження складних процесів національно-визвольної боротьби українського народу в роки війни довгий час було накладено табу. Ведучи активну

боротьбу проти гітлерівських загарбників, УПА ні на мить не випускала з уваги небезпеки, що загрожувала незалежності України з боку сталінського тоталітарного режиму. Оскільки радянська історіографія не висвітлювала і не досліджувала діяльність ОУН–УПА, вона не знайшла відображення в пам’ятках. За останній час ситуація змінилася. Символічні хрести, пам’ятні знаки встановлюються на братських могилах бійців УПА, меморіальними дошками відзначені будинки, пов’язані з діяльністю націоналістичного підпілля в Києві, Житомирі, Полтаві, інших містах. Протягом 1995 р. у Львівській обл. споруджено 20 пам’ятних знаків на могилах воїнів УПА, меморіальними дошками відзначені будинки, де жив заступник голови Проводу ОУН(м) О. Кандиба-Ольжич, Головний командир УПА, генерал-хорунжий Р. Шухевич.

Друга світова війна — одна з найбільших трагедій двадцятого століття, в горнилі якої гинули мільйони людей різних національностей. Встановлені факти знищення іноземних підданих в Івано-Франківській, Чернівецькій і Львівській областях. Важливо відновити історичну пам’ять про всіх, хто загинув під час війни і похований на українській землі незалежно від національності, причетності до тієї чи іншої партії, конфесії, того чи іншого військового табору.

Під час роботи над томами Зводу виявлено і описано десятки тисяч пам’яток. У результаті напруженої праці редколегії і авторського колективу в 1999 р. побачила світ перша частина першої книги тому “Київ”, у червні 2004 р. вийшла друга частина. Активна робота проводиться по підготовці томів по Чернігівській області і м. Севастополю. Напружено працюють над підготовкою матеріалів акторські колективи Дніпропетровської, Житомирської, Запорізької, Івано-Франківської, Львівської, Сумської, Хмельницької, Чернівецької та інших областей.

Підготовка і видання “Зводу пам’яток історії та культури України” активізувало краєзнавчу діяльність, піднесло справу охорони пам’яток на новий рівень, створило підґрунтя для

складання Державного реєстру національного надбання України, дозволить гідно репрезентувати Україну на міжнародній арені.

Примітки:

¹ *Тронько П.Т.* Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). – К., 2000. – С. 118.

² *Горбик В.* Про підготовку багатотомного “Зводу пам’яток історії та культури України” // Вісник. Загальнодержавний бюлетень. – 2002. – № 1–2. – С. 16.

³ Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам’яток історії та культури України. – К., 1993. – С. 32; *Горбик В., Денисенко Г.* Воєнна історія України в пам’ятках України. – К., 2003. – С. 8.

⁴ *Гуржій О.І., Пилявець Р.І.* Проблемні питання сучасної української воєнної термінології // Воєнні конфлікти другої половини ХХ століття. – К., 2004. – С. 6–8; *Лисенко О.Є.* До питання про зміст понять “війна”, “воєнний “військовий” // Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей. Вип. 7, част. 1. – К., 2003. – С. 116–119; *Пилявець Р.І.* Локальні війни і збройні конфлікти як поняття воєнно-історичної науки // Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей. Вип. 7, част. 1. – К., 2003. – С. 110–115.

⁵ Воєнні конфлікти другої половини ХХ століття. – К., 2004. – С. 7.

⁶ *Горбик В., Денисенко Г.* Воєнна історія України в пам’ятках. – К., 2003. – С. 92.

⁷ *Тронько П.Т.* Згадаймо всіх поіменно... З історії боротьби комсомольців і молоді проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. – К., 2001. – С.219.

⁸ Розстріляні на початку війни // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВС–КДБ. – 1994. – С. 191.

⁹ Безсмертя. Книга пам’яті України 1941–1945 рр. – К., 2000. – С. 205.